

Van Jan van Riebeeck tot Alfred Schaffer

Een ontdekkingsstocht langs vijf eeuwen Nederlandse literatuur in en over Zuid-Afrika

Eep Francken & Olf Praamstra. (2023). *Geen land voor dromen: Geschiedenis van de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur*. Amsterdam University Press. 864 p. ISBN 9789048560158. € 49,99. Ook verkrijgbaar als e-boek.

‘Dit is geen land voor dromen’ stelde de Nederlandse immigrant Henk Mulder, schrijversnaam Willem Hessels, al omstreeks 1934 vast toen hij naar Zuid-Afrika emigreerde (p. 757). Aan deze versregel uit het gedicht ‘De banneling’, dat zijn gevoelens van ontheemding uitdrukt, ontleen de Nederlandse literatuurwetenschappers Eep Francken en Olf Praamstra de sprekende titel van hun in september 2023 verschenen *Geschiedenis van de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur*. Het citaat wijst volgens de letterkundigen meteen ook op de rode draad in hun literatuuroverzicht dat vijf eeuwen bestrijkt: hoe dromen door conflict en geweld overschaduwd worden in een multiculturele samenleving die gekenmerkt wordt door een historie van slavernij, kolonialisme en apartheid. In zes delen schetsen ze van 1652 tot 2015 de geschiedenis, het literaire leven en het literaire werk van een 140-tal uitgelichte schrijvers. Wat deze ondanks hun vaak erg verschillende achtergronden, politieke of maatschappelijke opvattingen, genrevoorkeuren, en schrijfstijlen met elkaar verbindt, is hun literaire productie. Stuk voor stuk penden ze hun indrukken over Zuid-Afrika neer in het Nederlands, al dan niet Afrikaans gekleurd. Velen onder hen vielen tussen de plooiën van ofwel het Nederlandse ofwel het Zuid-Afrikaanse literatuursysteem. Door ‘het verhaal van vergeten boeken en vergeten schrijvers’ te vertellen (p. 779), willen Francken en Praamstra hen voor het voetlicht brengen.

Het Nederlands als minderheidsliteratuur en eiland in de Zuid-Afrikaanse archipel

Met hun boek dat de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur van de zeventiende tot de vroege eenentwintigste eeuw in kaart brengt, vullen beide auteurs een belangrijk hiaat op. Een actuele literatuurgeschiedenis

die hier integraal aan gewijd is, bestond tot op heden namelijk nog niet. De reden hiervoor is volgens hen tweeledig, met enerzijds een nationalistisch-kolonialistische component en anderzijds een linguïstische. In Nederland was de interesse in Zuid-Afrika grotendeels weggeëbd toen het vanaf 1795 geen VOC-kolonie meer was, afgezien van de opstoot van stamverwantschap tussen 1899 en 1902. Daardoor verschoof de aandacht naar de 'binnenlandse' literatuur. In Zuid-Afrika lag de focus dan weer op Afrikaanstalige werken, vooral sinds de Anglo-Boerenoorlog. Bijgevolg was de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur lange tijd onbekend in Nederland en onbemind in Zuid-Afrika. Die constatering maken de auteurs tastbaar door figuren op te voeren die tussen wal en schip vielen, onder wie Charles Etienne Boniface, Piet Huet en Jacob Lub. De laatste is als talige tussenfiguur een schoolvoorbeeld, want zijn werk werd niet of nauwelijks opgepikt in het Nederlandse taalgebied omdat de verhaalstof te Afrikaans was, terwijl zijn taal voor het Zuid-Afrikaanse lezerspubliek te Nederlands was.

Door ruime aandacht aan deze schrijvers te besteden overbruggen Francken en Praamstra de kloof tussen Nederland en Zuid-Afrika en tonen ze bovendien aan dat er veel gelijkenissen zijn tussen beide literaturen. Dat geldt op thematisch vlak, maar ook op talig gebied met het Nederlands als 'oervorm' of volgens dichteres Antjie Krog als 'de baarmoeder van het Afrikaans' (p. 631). Toch wijzen ze op de positie van het Nederlands als minderheidsliteratuur tussen de vele andere, en dus als eiland in de Zuid-Afrikaanse archipel, naar de metafoor van auteur en criticus Stephen Gray. Dat neemt niet weg dat ze met *Geen land voor dromen* de vele raakpunten belichten en zo een aanzienlijke bijdrage leveren tot de bredere literatuurgeschiedenis van beide landen.

Van de VOC-periode tot vandaag: de evolutie van de Nederlandse tijd naar het Nederlands als vreemde taal

De drijvende kracht achter het boek zijn meerdere relevante onderzoeksvragen, waaronder 'Wat verstaan wij onder Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur?'; 'Hoe keken belangrijke voorgangers naar deze teksten?'; en 'Hooft de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur [...] tot de Nederlandse koloniale en postkoloniale literatuur?' (p. 23). Deze worden stelselmatig beantwoord over de zes delen heen die de taalkundige geschiedenis uiteenzetten. Zo wordt de evolutie van het Nederlands in Zuid-Afrika chronologisch geschetst met de opkomst tijdens de VOC-periode (1652-1795), de fase als inheemse taal onder Brits bewind (1795-1875), de opkomst (1875-1899) en wasdom van het

Afrikaans (1899-1902), de ondergang van het Nederlands (1902-1925) en tot slot de periode als vreemde taal (1925-2015). Deze taalontwikkelingen zijn vervlochten met belangrijke historische mijlpalen zoals de Grote Trek, de Eerste en Tweede Vrijheidsoorlog of Anglo-Boerenoorlogen, en apartheid die mee de structuur van *Geen land voor dromen* bepalen.

Op die historische contextschets volgt telkens een uiteenzetting van het literaire leven met de toenmalige kranten, tijdschriften, uitgevers, culturele instellingen en taalbewegingen, waarna de actieve schrijvers uit elke periode aan bod komen. Deze laatste worden zowel gecategoriseerd op basis van hun verblijfsduur in Zuid-Afrika (reizigers, passanten, immigranten, emigranten) als op de tekstsoorten die ze schreven (journalen, egodocumenten, reisverhalen, stichtelijke literatuur, poëzie, toneel, verhalend proza). Die consistente opdeling biedt een houvast voor de lezer, maar fungeert niet als strak keurslijf, omdat er soms van afgeweken wordt. Predikant John Daniel Kestell wordt bijvoorbeeld niet enkel opgenomen in deel drie onder de historische roman, maar ook bij de egodocumenten van Afrikaners in deel vier.

In de auteursselectie lieten Francken en Praamstra zich leiden door de betrokkenheid van de schrijvers bij het land, want het zijn allemaal ooggetuigen die zelf in Zuid-Afrika geweest zijn. Daarnaast werden de teksten uitgezocht op grond van wat collega-literatuurwetenschapper Michiel van Kempen bestempelt als de 'literariteit' (p. 35). Hieronder vallen echter ook genres zoals dagboeken, die niet het oogmerk hadden om letterkundig te zijn maar wel literaire kwaliteit bezitten. Toch moet die 'kwaliteit' niet opgevat worden als een waardeoordeel. De literatuurhistorici nemen ook bijdragen op die niet aansluiten bij hun persoonlijke smaakvoorkeuren. Ze geven dan ook hun ongezouten mening, zoals over Jacobus van Belkums 'Een weeskind' dat ze benoemen als 'een draak van een verhaal' (p. 592).

De verrijzenis van de legendarische Namaleider Hendrik Witbooi

Francken en Praamstra zijn als gastonderzoekers verbonden aan het Leiden University Centre for the Arts in Society. De Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur houdt beiden al lang bezig, want in 2006 wezen ze op de noodzaak van een bloemlezing en in een andere gezamenlijke publicatie uit 2012 riepen ze op tot 'een eigen, al is het maar beperkte literatuurgeschiedenis' (p. 1). Dat plan hebben ze elf jaar later met *Geen land voor dromen* zelf ten uitvoer gebracht, al is hun literatuuroverzicht geenszins beperkt te noemen. Door die

jarenlange interesse en navorsing zijn ze goed op de hoogte van de bestaande literatuur omtrent het behandelde thema en ze maken dan ook gebruik van een grote hoeveelheid relevante bronnen, zonder dat het een aaneenschakeling van namen wordt. Vooral literatuurgeschiedenissen (o.a. Conradie, 1934 en 1949; Jonckheere, 1999; Kannemeyer, 1978) en bloemlezingen (o.a. Komrij, 1999; Schoeman, 2002) passeren de revue. Francken en Praamstra bouwen voort op die voorgangers, maar bekijken ze tegelijk met een kritische blik door verwijzingen in te zetten om hun eigen standpunten scherp te stellen. Zo erkennen ze het belang van Kannemeyers standaardwerk *Geschiedenis van die Afrikaanse literatuur*, hoewel ze het regelrecht oneens zijn met zijn opvatting dat de Nederlandse literatuur van na 1875 nooit echt een toekomst had in Zuid-Afrika. Ze brengen hier tegenin dat hij '[...] de Zuid-Afrikaanse Nederlandse letterkunde doelbewust uit de literatuurgeschiedenis weg [werkt]' (p. 26) en kennen die literatuur eigen bestaansrecht toe. Ze is namelijk niet louter een voorloper van haar Afrikaanse tegenhanger.

Dat tonen ze overtuigend aan door in te zoomen op een divers scala aan auteurs die ook na de opkomst van het Afrikaans de Nederlandse literatuur in en over Zuid-Afrika in leven hielden en dat tot op vandaag doen. Niet alle aangehaalde schrijvers zijn in de vergetelheid geraakt, met evengoed bekende namen zoals Eugène Marais, C. Louis Leipoldt, Herman de Coninck, Adriaan van Dis en Tom Lanoye. Nog vaker, en ook uitgebreider, worden interessante onderbelichte figuren besproken en dat is meteen de grote sterkte van het boek. Door middel van een biografische schets en een overzicht van hun literaire oeuvre verrijzen ze opnieuw. Hoewel er te veel pioniers zijn om op te noemen zijn er toch enkele uitschieters, onder wie Hermann Benno Marx. In diens roman *Benigna van Groenekloof of Mamre* (1873) over de bekeerlinge Rosetta Klapmuts krijgen 'de Khoikhoi voor het eerst een eigen stem en identiteit' (p. 326). Nog legendarischer is de Namaleider Hendrik Witbooi die uitgroeide tot een nationale held in het door Duitsland gekoloniseerde Namibië en wellicht de enige inheemse Zuid-Afrikaan was die in het Nederlands schreef.

Een langgerekte maar meeslepende ontdekkingsstocht

Het is verrijkend dat Francken en Praamstra zulke vergeten en daardoor ondergewaardeerde figuren gedetailleerd documenteren, maar die uitvoerigheid is een tweesnijdend zwaard. Hun literatuurgeschiedenis vervalt vaak in een opsomming van feiten, en ze zijn zich ook zelf bewust van het 'sterk inventariserend karakter' (p. 779). Dit geldt zeker voor de proloog die de lezer

meteen binnenhaalt door de prikkelende intro en interessante weetjes, maar nogal anekdotisch aandoet en breed uitwaaiert. Door niet te bekribbelen op woorden, scheppen ze echter ruimte voor nuance. Zo schetsen ze een geschakeerd beeld van hoe de kleurgrens al lang voor apartheid bestond. Die had wortels in de negentiende-eeuwse Boerenrepublieken uit de Grote Trek, waarbij er sprake was van de eerste 'reservaten met zelfbestuur' en pasjes voor de zwarte bevolking (p. 160). Die nuance komt tevens naar voren in hun behandeling van de auteurs, want ze stellen het eenzijdig negatieve beeld van de opportunistische kolonist bij door daarnaast de positieve kanten te belichten van figuren zoals Hendrik Jakob Wikar en Robert Jacob Gordon. Toch worden deze nog altijd door een kritische bril bekeken en voorgesteld als kinderen van hun tijd die vervuld waren van morele superioriteit en stereotiepe denkbeelden tegenover de inheemse bevolking.

Zoals in veel literatuuroverzichten is het aandeel mannen en vrouwen allesbehalve gelijk met zo'n 80% mannen op een totaal van 147 auteurs. Toch maken de letterkundigen geen kwaliteitsonderscheid op basis van geslacht en wijzen ze op de waarde van vrouwelijke bijdragen zoals van Anna Elizabeth Steenkamp-Retief: 'Het belang van dit geschrift is evident. Het is het enige egodocument over de Trek van de hand van een vrouw dat kort na de gebeurtenissen is geschreven' (p. 792). De schrijfsters die aan bod komen, onder wie Clarissa Jacobi, Emma Huismans, Conny Braam en M. Vasalis, maken de asymmetrische verhouding ook ruimschoots goed met hun belangrijke en goed geschreven teksten.

Geen land voor dromen is het resultaat van zorgvuldig en diepgravend (archief)onderzoek. Met zijn 864 pagina's is het een lijvig boek dat dankzij de opdeling in secties en hoofdstukken toch vlot wegleest. Die structuur is een belangrijke meerwaarde voor lezers die op zoek zijn naar specifieke informatie uit een gegeven tijds kader of een bepaalde auteur. Ook de uitgebreide bibliografische aantekeningen achteraan het boek, per deel en per auteur, zijn een grote hulp en zullen toekomstige onderzoekers heel wat tijd besparen. Hierdoor maken Francken en Praamstra de vooropgestelde doelstelling van hun literatuuroverzicht 'als naslagwerk, of als wegwijzer in een onbekend gebied' (p. 779) meer dan waar. De oprechte nieuwsgierigheid naar de figuren die ze belichten is aanstekelijk en hun enthousiaste verteltrant voert de lezer moeiteloos mee op een ontdekkingsstocht langs vijf eeuwen Nederlandse literatuur in en over Zuid-Afrika, startend bij Jan van Riebeeck en eindigend bij Alfred Schaffer.

Lieselot Tuytens

Bibliografie

- Conradie, E. (1934). *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika*. Deel 1: 1652-1875. J.H. de Bussy-HAUM.
- Conradie, E. (1949). *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika*. Deel 2: 1875-1905. Red. Anna de Villiers. J.H. de Bussy.
- Francken, E. & Praamstra, O. (2006). Towards an anthology of South African Dutch literature. In T. J. Broos et al. (Eds.). *The Low Countries: Crossroads of Cultures* (pp. 127-142). Nodus.
- Francken, E. & Praamstra, O. (2023). *Geen land voor dromen: Geschiedenis van de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur*. Amsterdam University Press.
- Jonckheere, W. (1999). *Van Mafeking tot Robbeneiland, Zuid-Afrika in de Nederlandse literatuur 1896-1996*. Vantilt.
- Kannemeyer, J.C. (1978). *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur*. Deel 1. Tweede, hersiene en bygewerkte uitgawe. Academica.
- Komrij, G. (Ed.). (1999). *De Afrikaanse poëzie in duizend en enige gedichten*. Bert Bakker.
- Praamstra, O. & Francken, E. (2012). De wederopstanding van de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur? Over de 'canonisering' van minderheidsliteraturen. *Literator*, 33(2), 1-7.
- Schoeman, K. (Ed.). (2002). *Die Suidhoek van Afrika. Geskifte oor Suid-Afrika uit die Nederlandse tyd, 1652-1806*. Protea.